

УДК 94 (477)

В. М. Желізняк

**РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті проаналізовано особливості державно-правової політики російської влади стосовно різних віросповідань на Правобережній Україні. Охарактеризовано основні положення релігійної політики самодержавства щодо іновірців наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а також досліджено, на основі архівних даних, особливості становища євреїв в імперії.

Ключові слова: католицизм, євреї, православ'я, влада, Правобережна Україна.

В статье проанализированы особенности государственной политики российской власти в отношении различных вероисповеданий на Правобережной Украине. Охарактеризованы основные положения религиозной политики самодержавия относительно иноверцев конце ХІХ - начале ХХ века, а также исследованы, на основе архивных данных, особенности положения евреев в империи.

Ключевые слова: католицизм, евреи, православие, власть, Правобережная Украина.

The article analyzes the features of state-law policy of the Russian authorities on various faiths in Right-Bank Ukraine. The basic position of the religious policy of the autocracy of opponents in faith at the end of ХІХ - early ХХ century. And studied, based on archival data, especially the situation of Jews in the empire.

Key words: catholic, jewewish, orthodox, power, Right-Bank Ukraine.

Постановка проблеми. Приєднання українських земель до Російської імперії, які належали раніше Речі Посполитої, завершили територіальну експансію імперії, остаточно надавши їй євразійський характер. Імперський характер влади забезпечував можливість ефективного управління державою, адже численні народи які входили до її складу, перебували на різних стадіях культурного, соціального, економічного і політичного розвитку. Російська імперія володіла величезним релігійним і етнокультурним розмаїттям, що яскраво було відображено на землях Правобережної України.

Найважливішою ознакою етнокультурної ідентичності громадян було віросповідання, яке і визначало групову/етнічну приналежність більшою мірою, ніж мова. Завданням місцевої влади було здійснення політичного управління з урахування регіональних відмінностей та державним протекціонізмом Православної Церкви, первенство якої було закріплене законодавчо в твердженні, що російський імператор «не може сповідувати ніякої іншої віри, окрім Православної» [7, с. 41]. Закон покладав на імператора обов'язок «бути верховним захисником і хранителем догматів пануючої віри і охоронцем правдивості та всякого в Церкві святих благочинності» [7, с. 42].

Законодавчо передбачалося, що всяка приватна особа залишається у вірі, в якій вона народжена і яку сповідували її предки. Законодавство не допускало можливості не належати ні до якого сповідання, тобто держава визнавала в кожному підданому людину релігійну, особливий статус якої ми зясуємо в даному дослідженні.

Аналіз актуальних досліджень. Вивчення наукової літератури про положення основних іновірних конфесій на Правобережній Україні в кінці XIX – початку XX століття засвідчило про відсутність спеціальних досліджень по проблемі. Проте можна назвати ряд дослідників, які частково охоплювали питання. Так у праці «Западные окраины Российской империи» Міллер охарактеризував становище православних, іудеїв та католиків на Правобережжі, проте зовсім не згадав про протестантів, які були представлені у даному регіоні. Юридичний аналіз іновірців в імперії здійснив дослідник В.М. Грабовський працею «Государственное устройство и управление Российской империи», яка зосереджено свою увагу переважно на центральних регіонах держави, а питання про стан національних окраїн розглядалось лише фрагментарно. Важливим джерелом для вивчення даного дослідження є Повний збір законів Російської імперії, «Статут іноземних віросповідань» і «Статут про попередження і припинення злочинів», а також укази та розпорядження місцевої та центральної влади імперії, які відображають реальне, а не задеклароване відношення щодо іновірців в імперії.

Метою наукової публікації, виходячи із актуальності дослідження, є комплексне висвітлення ролі влади у релігійній політиці Російської імперії на Правобережній Україні кінця XIX початку XX століття. Відповідно впливають такі завдання: необхідність з'ясувати особливості та основні тенденції релігійної політики російських імператорів у цьому регіоні.

Виклад основного матеріалу. Стрімке географічне розширення Російської імперії у XVIII-XIX ст., призвело до того, що до її складу були включені великі європейські території, які належали раніше до Речі Посполитої та Османської імперії. В імперії законом передбачалося, що кожна приватна особа залишається у вірі, в якій вона народжена та яку сповідували його предки. Законодавство не допускало можливості бути атеїстом, тому піддані обов'язково належали до якогось віросповідання, що було найважливішою ознакою етнокультурної ідентичності громадян, яке і визначало групову/етнічну приналежність більшою мірою, ніж мова.

Що стосується віросповідних свобод, які знайшли своє вираження в російському законодавстві, то вони зводилися насамперед до права визнаних законом неправославних релігійних спільнот на вільне сповідання своєї віри та публічне відправлення богослужіння. Законодавство забезпечувало віротерпимість в тих межах, які представлялися йому найбільш доцільними проявами релігійного життя своїх неправославних підданих.

Норми релігійного законодавства, що діяли в імперії в кінці XIX - початку XX ст., мали ряд обмежень, які стосувалися таких важливих принципів віросповідної свободи, як свобода місіонерської діяльності, свобода обрання віри і утворення нових релігійних груп серед визнаних законом віросповідань, а також залежність особистих прав підданих від віросповідання.

Релігійна політика імперії на Правобережній Україні нерозривно була пов'язана з трьома найбільшими національними меншинами: українців, поляків та євреїв. Характеристика особливостей положення кожної національної групи допоможе краще зрозуміти політику царату.

Найбільш чисельною групою населення була українська, становище якої описував Каппелер наступним чином: «Українцям і білорусам офіційно при рахованих до росіян, в принципі була відкрита люба кар'єра – при умові, що вони володіють російською мовою. Не було перепон і у дітей змішаних шлюбів росіян і українців (Такі шлюби, власне і не рахувались змішаними. – А.М.). Українці не виокремлювались і не принижувались ні по конфесійним, ні по расовим міркуванням [5, с.37]». Одноконфесійність і близькоетнічність селянської маси до росіян влада на Правобережжі намагалася використовувати для утримування польської шляхти в покорі, що закріплювалось військовою присутністю. Тривале перебування українських земель довгий час в Речі Посполитій зумовило наявність великої кількості греко-католиків, які повинні були повернутися в лоно православної церкви, що було досягнуто поступовою ліквідацією Греко-католицької церкви. Спочатку (1796 р.) митрополичий престол був перенесений з Києва до Полоцька, а в 1839 р. уся церква була зліквідована, за винятком Холмської греко-уніатської єпархії, що була закрита у 1875 р. Усе греко-католицьке населення було примушене перейти в православ'я. [2, с. 19].

Самодержавство, розуміючи впливовість римо-католицького кліру на приєднаних землях, потребувало його допомоги як фактору стримування протидії політиці русифікації. Влада не могла зрозуміти, як мешканці Російської імперії

будуть мати ще один орган керування окрім православного государя. Тому царат намагався створити автономну, непідвладну Ватикану Римо-Католицьку церкву, яка на 100% відповідає самодержавним стандартам.

Генерал-губернатор здійснював політичне управління церковними справами – під його наглядом перебувала діяльність римо-католицької церкви: лише з його дозволу могли засновуватись нові філійні костьоли, олтарі і каплиці, за його згодою призначались ксьондзи і приходські посади, і він міг відлучати їх від посад, переміщувати і накладати на них грошові стягнення за невиконання вимог і розпоряджень світської влади. Католики, російські піддані по справам свого віросповідання, співпрацюють з римською курією тільки через міністра внутрішніх справ [1, с. 231].

Механізм державно-православної місії був спрямований на повну нейтралізацію католицького прозелітизму як шляхом великомасштабної пропагандистської/місіонерської роботи, яку дозволено було лише православним, так і засобами силової регламентації. Остання здійснювалася в тісному союзі держави з церквою, оскільки в місії «войовничої» католицької конфесії вбачалася небезпека посилення національного, зокрема польського, сепаратизму [6, с. 21]. Держава у своєму протекціонізмі православ'я породжувала зловживання владою на місцях, що добре проілюстровано на прикладі звернення Міністра Міністерства внутрішніх справ до генерал-губернатора Київського Волинського і Подільського: «не рідко ми бачимо випадки порушення місцевими головними і губернськими керівниками адміністративні переслідування проти римо-католицьких духовних осіб, без представлення достатніх доказів, які підтверджують винуватість даного римо-католицького священика в пред'явленому йому звинуваченні. Беручи до уваги протоколи нищих поліцейських і жандармських чинив, які, звичайно, недостатньо компетентні в судженнях в переважній своїй більшості складних і по психіці і по обставинах події, яка відбулась пов'язаних з проступками духовних лиць, і тому вважаю за потрібне, щоб визначений рід розслідувань непримітно супроводжувався перевіркою основного матеріалу і висновками по цьому зі сторони місцевого керівництва» [3, Арк. 37-38].

Картина міжконфесійних міграцій на початку ХХ століття змінилась лише після прийняття 17 квітня 1905 року закону «Про віротерпимість», коли православні отримали право вільного переходу в будь-яке християнське віросповідання і секту [1, с. 231]. Прийняття цього закону викли-

кало лавину звернень – про перехід десятків тисяч номінально православних в західних губерніях в католицизм. Це було результатом жорстоких управлінських мір, які намагалися ліквідувати етноконфесійну самостійність українців, а перехід в католицизм був перешкодою русифікації населення. Польська преса повідомляла, що тільки в 1910 році римо-католицьке віросповідання визнало 15556 православних осіб [6, с.21]. В Галичині ж навпаки унійне віросповідання слугувало головним етномаркуючим атрибутом; політика Габсбургів не викликала українців асоціювати себе з поляками – католиками [4, с. 282].

Статистичні дані дають підстави стверджувати, що на теренах спільного проживання представників двох християнських конфесій на Правобережній Україні місіонерська перевага належала римо-католицькому духовенству. Агресивність з боку влади була частково виправдана, адже ксьондзи порушували закон і центр був здивований різким збільшенням католиків в краю, тому всіляко ускладнював перехід з православ'я в католицизм [3, Арк. 1].

Наприкінці ХІХ століття кількість євреїв на Правобережній Україні зросла у декілька разів і становила одну восьму усього населення та майже половину міського, ставши другою за чисельністю етнічною групою [2, с. 64]. Хоча більшість єврейського населення проживала у містах і містечках (94%), проте право брати участь в міському самоуправлінні вони мали на обмежених правах [1, с. 55]. Менша частина євреїв проживала в селах або поміщицьких маєтках, як орендарі, шинкарі тощо. В Російській імперії вони мали статус іногородців і їх права обмежувались законодавством, коли єврей став християнином, до іногородців уже не належав і користувався усіма правами інших підданих «природних обывателей» [1, с. 53]. Яскравим прикладом дискримінаційної політики, щодо євреїв є циркуляр Волинського губернатора, який «забороняє єврейському населенню Волинської губернії звичаї, що існують по теперішній час: а) проводити в синагогу і назад додому, людей які приймають шлюб з особливими зовнішньою обрядовістю, а саме з музикою, запаленими свічами і з натовпом народу, не зважаючи на стан погоди, ні на нічний час; б) переціплювати в містах, містечках і поселеннях в суботні дні вулиці проволочними нитями, для дотримання талмудистського вчення відомого під назвою Єрув.

Признаючи обидва ці звичаї несучасними і невідповідаючими умовам благоустрою в містах і поселеннях, тим більше, що перший із них небезпечний для жителів, особливо в літній

час, від пожарів, а другий, по висновку особливої равинської комісії, взагалі не відповідає основній нормі єврейського закону, тому прошу повітових справників і поліцеймейстерів поставити в обов'язок поліцейським чиновникам і місцевим равинам не допускати на майбутнє цих звичаїв»[8, с.1].

Переломним в історії російського єврейства став 1881 рік. Погроми, які розпочались на Півдні і Південному-Заході імперії в квітні, продовжувались, з переривами, в окремих місцевостях до 1884 року. Уряд, з однієї сторони, приймав ряд мір для припинення погромів, з іншої сторони – поклав відповідальність за них на самих євреїв, рахуючи їх наслідком «ненормального відношення між корінним населенням деяких губерній і євреями», іншими словами, результатом пресловутої «експлуатації» євреями корінного населення [4, с. 330].

На початку 80-х років XIX століття (після перших погромів, що спалахнули на економічному ґрунті) позиція царської адміністрації, щодо євреїв зводилася в основному до наступного: на думку київського, подільського і волинського генерал-губернатора Дрентельна, завданням уряду було «вишукувати такі заходи, які нині б захищали християнське населення від настільки гордовитого племені, як єврейське, релігією своєю заперечує зближення з християнами, як щось таке, що принижує їх » [5, с.331].

Шок від погромів, розчарування в позиції російського суспільства, зумовив появу ідеї переселення євреїв в Палестину. Повернення в Ерец-Ізраїль, що віталось імперським керівництвом.

Еміграція стала важливим фактором в житті євреїв Російської імперії. В 1881-1914 рр. країну покинули 1 мільон 557 тисяч (78,6 %), емігрували в США. Лише незначна частина їхала в Палестину; другими напрямками еміграції стали: Аргентина, європейські країни, Південна Африка. Євреям, які покинули імперію, було заборонено повертатись на попереднє місце проживання [4, с. 331].

В кінці XIX – початку XX століття швидкими темпами відбувалися зміни традиційного єврейського суспільства: еміграція, бажання все більшої кількості молодих людей отримати світську освіту, пролетаризація значної кількості єврейського населення підривали систему цінностей, які раніше рахувались незаперечними.

Правлячий Сенат 1889 визнав, що єдиною підставою обмеження прав євреїв є їх віросповідання. Небажання влади допускати євреїв до політичного і культурного життя держави спричинили активну політичну діяльність

єврейського населення та створення партії захисниці їх інтересів Бунд (на ідиш означає «союз»).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ми можемо стверджувати, що політика російської влади, щодо управління духовними справами проходила в руслі офіційної політики абсолютизму, яка була спрямована на підкорення державній владі всіх сфер життя суспільства і духовного в тому числі. Тому, при підтримці з центру, влада на місцях у своїй діяльності мала великі можливості для зловживання, адже єдиного документа, який визначав конфесійну політику держави не існувало.

Найбільш привілейованим станом на Правобережжі був український православний люд, який повинен був бути фундаментом для існування російського самодержавства в краю. Тому одноконфесійність українців була запорукою успіху російської влади і ліквідація греко-католицької церкви було питанням часу. Незважаючи на офіційну підтримку влади українці не відчували свого особливого становища, адже в своїй переважній більшості жили в селі і працювали на пана-католика чи єврея орендаря, шинкаря тощо. І коли в суспільстві зростає до максимуму соціальна і національна напруга царський уряд вчасно спрямував її на євреїв, які стали жертвою такої політики. Така політика влади активізувала сіоністський рух та зумовила появу політичних організацій, які займались захистом єврейського населення.

Отже, Російська імперія будучи багатонаціональною і поліконфесійною державою ставила перед собою завдання в будь-який спосіб зберегти самодержавство, фундаментом якого насправді була Православна церква. Тому дана проблема є цікавою для подальших досліджень, адже крім названих трьох конфесій на Правобережжі проживали представники інших віросповідань становище яких є великим полем для досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империи (Из лекцій по русскому государственному и административному праву) / В. М. Грибовский. – Одесса: Тип. «Техник», 1912. – 258 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360с.

3. Державний архів Житомирської області. – Ф70 Канцелярія Волинського губернатора. – Оп.2. Спр.№9.
 4. Миллер А. Западные окраины Российской империи. / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608с.
 5. Миллер А.И. «Украинской вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000 – 260с.
 6. Олександр Буравський Римо-католицька церква в конфесійній карті Правобережної України на початку XX ст. Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 11-13 листопада 2010р.) / О. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2010. – 348с.
 7. Свод законов Российской империи. – СПб., 1892. Т. 1. Ч. 1. Основные государственные законы. – С.40.
 8. Циркуляры Волинского губернатора Уездным исправникам и полицмейстерам Волинской губернии от 26-го мая 1873 года. / ред. Братчиков //Волинские губернские ведомости. – 1873. –№ 39.
-